

NIEUWSBRIEF

Archeologie en Monumenten

Bergen op Zoom

In deze nieuwsbrief:

Voorwoord

Hof van Asselbergs

Boekennieuws

Voor uw agenda

Excursie

Jaargang 21 - Nr. 71
Zomer 2016

VOORWOORD

Stephan Asselbergs

Archeologie is overal.

Een van de doelstellingen van de SIDS is het onder de aandacht brengen van de archeologie bij het brede publiek. Ook tijdens een vakantie zullen velen van ons archeologie (gaan) bekijken. Daarom een paar van mijn ervaringen.

Ik was nieuwsgierig hoe in onze reisbestemming naar een relatief jong land als Canada archeologie te zien is. Kijkend op internet bleken er in dat gigantische land (maar) drie musea te zijn, waarvan één op onze bestemming in Vancouver, en wel het Museum of Anthropology. Als je in dat mooie museum komt, blijkt archeologie daar voornamelijk de studie van – wat genoemd wordt- de First Nations, de stamverbanden van de eerste bewoners, met hun verschillende leefgebieden, gewoontes, gebruiksvoorwerpen en bouwkunst, waaronder heel veel totempalen. Heel wat anders dan wat wij bij de SIDS hebben, maar toch ook wel heel interessant. Verder onderweg daar nog wel rotstekeningen gezien, maar daar houdt het dan een beetje mee op.

Nee, neem dan een city-trip Berlijn, met het Museum-Insel met vijf musea, waarvan drie vol met archeologische vondsten uit Mesopotamië, Babylonië, Turkije, Egypte, enz. Je raakt daar niet uitgekeken.

Maar ook als thuisblijver kun je onverwacht op archeologie stuiten. Zo kwam ik zappend op een documentaire over het opsporen en onderzoeken van steentijdsporen op de bodem van één van de Canadese meren. Er werd onder meer onderzoek gedaan en gefilmd met een onbemande duikboot. Ontzettend knap om op die manier landschapssporen van duizenden jaren oud in kaart te brengen en artefacten naar boven te brengen.

Verder waren er onlangs natuurlijk ook mogelijkheden om ergens op actuele opgravingen, bijv. in Antwerpen (Huidevettersbastion van de Spaanse omwalling) of in Den Bosch (restanten van de Pieckepoort) te gaan kijken.

Dus vanuit je luie stoel of ver weg over de aardbol, archeologie bekijken kun je overal.

Maar gelukkig zijn er nu ook weer mogelijkheden om actief mee te doen aan opgravingen, in Bergen op Zoom en bij het kasteel van Wouw, beide in samenwerking met Marco Vermunt. Via de email is daarover al informatie verstrekt.

Het bestuur is bezig met de voorbereiding van diverse najaarsactiviteiten, zoals Kunsten In de Monumenten, de Nationale Archeologiedagen, de Maand van de Geschiedenis, een excursie, enz.. Genoeg te doen dus op archeologiegebied.

Voor wie nog met vakantie gaat: goede reis en prettige vakantie.

Voor wie al terug is, of thuis blijft: veel leesplezier met deze Nieuwsbrief.

Totempalen in het Museum of Anthropology, Vancouver

Foto voorpagina:

Opgraving "Hof van Asselbergs", muurwerk in proefsleuf 1, in oostelijke richting

HOF VAN ASSELBERGS

Elvira Adriaansen

Aanleiding

In april en mei 2016 vond een inventariserend veldonderzoek¹ plaats op het 'Hof van Asselbergs', op een perceel achter de Zuidoostsingel en de Stationsstraat, nu een binnentuin met sporthal. Het ligt achter de voormalige opstallen van vervoersbedrijf Veolia.

Aanleiding voor dit onderzoek zijn de plannen van woningbouwcorporatie Stadlander voor de bouw van woningen op de beide terreinen.

Historie

Het plangebied lag in de middeleeuwen buiten de Wouwse poort, ruim 50 meter ten zuiden van de voormalige weg naar Wouw. Op het einde van de 15^e eeuw was er al een concentratie van huizen aan de uitgaande wegen van de stad. De voormalige Wouwse straat lag noordelijker dan de tegenwoordige Stationsstraat en vormde de rechte verlenging van de huidige Wouwsestraat in de binnenstad. Rond 1540 was de bebouwing buiten de Wouwse poort zo dicht dat van een 'voorstad' gesproken kon worden. Op de oudste plattegrond van de stad, circa 1540 getekend, is op de plaats van het plangebied een onbebouwd terrein, vermoedelijk akkerland, zichtbaar. In de Tachtigjarige Oorlog werd alle bebouwing afgebroken vanwege de aanleg van nieuwe vestingwerken en vrije schootsvelden. Ook de akkergronden verdwenen toen.

Al voor 1600 legde men een bolwerk of bastion aan buiten de Wouwse poort. De meest oostelijke punt daarvan reikte tot de Wassenaarstraat, maar bereikte het plangebied niet. Kort na 1622 bouwde men een groot hoornwerk (rechthoekig verdedigingswerk) aan het Wouwse bolwerk. De zuidelijke zijde daarvan kwam tot onder de bebouwing aan de

zuidkant van de Stationsstraat, net buiten het plangebied.

Na de Tachtigjarige Oorlog brak een periode van vrede aan waarin de vestingwerken langzaam verwaarloosd raakten. Rondom de stad werden weer boerenerven aangelegd, zoals blijkt uit archeologisch onderzoek bij het station. Daar werd een serie van plantenbedden uit de 17^e eeuw opgegraven. Kort voor 1700 begon de stad echter te bouwen aan een nieuwe grotere vestinggordel naar ontwerp van Menno van Coehoorn. Het oude Wouwse Bolwerk werd vervangen door een nieuw en groter bastion William. Ten zuiden ervan bouwde men ravelijn Wassenaar. Tussen de bastions en de ravelijnen lagen diepe grachten. Rondom dit stelsel van alternerende bastions en ravelijnen bevond zich een onderaardse gang of galerij, die via schietgaten uitzicht bood op de gracht. Vanuit deze gang liepen diverse onderaardse gangen naar de terreinen buiten de vesting. De galerij had een zigzag vormend verloop. Op de hoeken ervan waren kamers met trappen naar de buitenlucht. Onder het plangebied bevond zich een van deze trappartijen.

Uitsnede uit de vestingkaart NA OPV B64a, met daarop aangegeven het plangebied.

¹ *Gemeente Bergen op Zoom, M. Vermunt, Archeologische Rapporten 37: Inventariserend veldonderzoek "Hof van Asselbergs".*

Verder waren er nog de buitenwerken zoals de lunetten: V-vormige schansen met ondiepe grachten aan de landzijde. Tussen bastion William en ravelijn Wassenaar lag het lunet Overijssel. Buiten de lunetten lag een gordel van opgehoogde grond, het glacis. Het plangebied beslaat een stukje van ravelijn Wassenaar, een deel van de ondergrondse galerij met trappartij, een onderaardse gang en vrijwel het hele lunet Overijssel.

In de jaren 60 van de 19^e eeuw werd het lunet Overijssel verwijderd vanwege de aanleg van de spoorlijn Roosendaal - Bergen op Zoom. Na de opheffing van de vesting in 1867 werden de bastions en ravelijnen in 1869 afgebroken. De huidige stratenstructuur kwam kort daarna tot stand naar een ontwerp van F. van Gendt. De zuidzijde van de Wouwsestraat werd in 1879 bebouwd met statige huizen in opdracht van de industrieel Arnoldus Asselbergs. Achter de huizen bevond zich een grote binnentuin, dat een deel van het plangebied vormt. In de jaren 60 van de 20^e eeuw werden langs de Zuidoostsingel een busremise en een tankstation gebouwd. Korte tijd later verrees in de voormalige tuin een sporthal voor de school in de Wassenaarstraat, te bereiken via doorgangen in Meeussenstraat 30 en Wassenaarstraat 5a.

Eerder onderzoek en vondstmeldingen

In 2009 werd op het achtererf van Stationsstraat 40 een fragment van lunet Overijssel gevonden. Het bleek te gaan om de buitenste muur (contrescarpmuur) van het lunet. De bovenkant van de muur lag 1,50 meter onder het maaiveld. De breedte en de onderzijde van de muur konden niet bepaald worden. De muur had een zuidoostelijk verloop: bij extrapolatie gaat de muur richting de remise van Veolia, op het naastgelegen erf. In 2006 werd de vernieuwing van de riolen in de Stationsstraat archeologisch begeleid. In de profielen werden resten van een oude akker uit de 14^e-15^e eeuw gevonden. De onderkant van deze akker bevond zich 1,70 meter onder de straat. Ter hoogte van Stationsstraat 25 werd een stuk van een onderaardse galerij gevonden, maar het gewelf was gedeeltelijk verbroken.

Tijdens de werken aan de voetgangerstunnel bij het NS-station in 2015 werd vastgesteld dat de ongeroerde bodem om 1,50 meter onder de straat lag. Daarop lag een laag zwart zand, dat mogelijk ook oude akkergrond was. Dit komt overeen met de resultaten van het archeologisch onderzoek aan de Parallelweg in 2014, waar de bovengenoemde plantenbedden uit de 17^e eeuw werden gevonden.

Verwachte archeologische waarden

De archeologische resten onder het plangebied zijn te verdelen in twee groepen:

a) *Sporen van bewoning uit de late middeleeuwen, met name in de oostelijke helft van het plangebied*

Onder het Veoliaterrrein en deels ook onder de sporthal bevinden zich oppervlakken die in 1700 niet werden vergraven. Hier kunnen nog resten van oude akkergronden aanwezig zijn. Het betreft de bovenste 1,50 meter van het terrein. Er worden geen sporen van stedelijke bebouwing verwacht, die gerelateerd is aan huizen aan de oude Wouwsestraat. De afstand tot die straat is immers te groot. Er is wel een middelhoge kans om sporen aan te treffen van boerenerven en boerderijen uit de 14^e tot en met de 16^e eeuw en uit de tweede helft van de 17^e eeuw.

b) *Resten van de vestingwerken uit de 18^e eeuw.*

Onder het plangebied liggen (van west naar oost) resten van de noordelijke flank van ravelijn Wassenaar, een ondergrondse galerij met trappartij, een daaraan sluitende onderaardse gang en vrijwel het gehele lunet Overijssel.

Alle werken van de Coehoornvesting, ook de onderaardse gangen, werden in het verleden gedigitaliseerd met behulp van oude kaarten in het Nationaal Archief. Belangrijke bron is "plan van d'onderaardse werken der fortificatiën van Bergen op den Zoom" uit 1751 (NA OPV B64a). Dit vormt een redelijk betrouwbare ondergrond om de aanwezigheid van de vestingwerken te voorspellen.

Andere kaarten in het Nationaal Archief geven details en doorsneden van de diverse onderdelen zoals galerijen en gangen. Ze

Oppervlak waarbinnen zich sporen van de vestingwerken kunnen bevinden. Deze vallen gedeeltelijk buiten het thans uitgevoerde onderzoek. G = Galerij; R = Ravelijn; L = Lunet; O = onderaardse gang

werden opgemeten in 1831 (NA 4OPV B137 en B77).

Anders dan over de positie en de opbouw, is weinig bekend over de toestand van het muurwerk na de ontmanteling. Na jarenlang archeologisch onderzoek in en rond de binnenstad blijkt dat de bewaringsconditie van plaats tot plaats sterk verschilt. Sommige onderdelen zoals de buitenmuren van de lunetten, werden op diverse plaatsen nog intact aangetroffen, terwijl de binnenmuren geheel uitgebroken bleken te zijn. De indruk bestaat dat de vestingwerken onder de openbare ruimte (straten, pleinen) beter bewaard zijn gebleven dan onder de private percelen, waar de eigenaren meer tijd en moeite namen om de stenen voor hergebruik uit te laten breken. Een en ander hangt ook samen met de snelheid waarop de percelen na 1869 bebouwd werden.

De vestingonderdelen worden hieronder apart beschreven.

De noordelijke flank van ravelijn Wassenaar

Deze ligt onder de zuidwestelijke hoek van de tuin. Hij bestaat uit diep muurwerk van een onderaards galerij voor kanongeschut ('kazemat'), geheel vergelijkbaar met het nog bestaande Ravelijn aan de Noordsingel. De galerij bestaat uit twee parallelle gangen, die

met een trap in verbinding stonden met het binnenplein van het ravelijn. De totale breedte is 45 meter. De bovenzijde ligt 1 tot 2 meter onder het maaiveld, geschat wordt dat de massieve muren tot ten minste 4 meter in de ondergrond reiken. Indien nog intact, is sprake van ruim overwelfde onderaardse gangen.

Bijzonder is het feit dat de galerij een deuropening had naar en ingewikkeld stelsel van onderaardse gangen, dat zich uitstrekt onder de Meeussenstraat. Deze gangen zijn vergelijkbaar met de eerder ontdekte gangen onder de Coehoornstraat.

Onderaardse galerij

Die werd ook wel "galerie majeur" genoemd. Dit is een beloopbare onderaardse gang, die in een zigzag patroon de buitenzijde van de bastions en ravelijnen volgde. De gang loopt van zuidoost naar noordwest over het midden van het plangebied, over een lengte van 92 meter. Het is onbekend wat er van de gang, die tenminste 2 meter onder het maaiveld ligt en uitwendig meer dan 2,50 meter hoog was, bewaard is gebleven.

Een zelfde stuk galerij werd in 2006 onder de Bredasestraat gevonden, waar het gewelf niet meer intact was, maar nog wel de opgaande muren. Ook onder de Stationsstraat werd in 2006 een stuk van de galerij gevonden, evenmin intact. Het lag ruim 1 meter onder de straat.

Tegenmijngang

Dit is een onderaardse beloopbare gang die vanuit de galerij richting de Zuidoostsingel loopt. De gang is 47 meter lang en bevindt zich onder het open plein van de busremise, in de zuidoostelijke hoek van het plangebied. Waarschijnlijk is de gang inwendig 2 meter hoog. Ook hiervan is de gaafheid onbekend. In het verleden zijn al diverse andere tegenmijngangen onder de Zuidsingel en de Zuidoostsingel aangetroffen.

Lunet Overijssel

Dit is een dubbele V-vormige structuur van twee parallelle muren met een tussenliggende gracht. De buitenmuur van het lunet werd eerder aangetroffen achter Stationsstraat 40, ruim 1,50 meter onder het maaiveld.

Het lunet ligt onder de busremise aan de zijde van de Zuidoostsingel en meet circa 30 x 40 meter. Verwacht wordt dat de rest van de buitenmuur nog aanwezig is onder de remise en de naastliggende open ruimte, voor zover niet verstoord door de aanleg van het tankstation.

Het onderzoek

Het onderzoek bestond uit een inventariserende fase en zou plaatsvinden door middel van proefsleuven. Het bleef beperkt tot het westelijk deel van het plangebied, zijnde de voormalige tuin met sporthal en het naastliggende verharde erf. Het was nog niet mogelijk om onderzoek te doen onder de sporthal of op het erf van de voormalige busremise (Veolia-terrein), vanwege de opstallen, terreinverharding en kabels en leidingen.

Om die reden bleef het onderzoek beperkt tot de onderdelen "Noordelijke flank van ravelijn Wassenaar" en "Onderaardse galerij". Dat betekent dat in een later stadium nog onderzoek nodig is naar de resten van de laatmiddeleeuwse akker, de tegenmijngang en het lunet.

Tijdens het veldonderzoek werden 5 proefsleuven gegraven: twee op de galerij waar deze aansloot op een trappenhuis; twee op de flank van het ravelijn; en tenslotte een in de zuidoostelijke terreinhoek die verhard is met betonplaten. De proefsleuven waren elk ongeveer 3,60 meter breed. De eerste sleuf werd tijdens het werk uitgebreid tot een werkput van grotere omvang en ligt thans nog open.

De andere sleuven werden na documentatie direct weer gedicht.

Sleuf 1

Op een diepte van gemiddeld 1,75 meter onder het maaiveld bevindt zich muurwerk van een rechthoekige constructie. Het betreft een trapruimte die een verbinding vormde naar het maaiveld. De inwendige breedte bedraagt 94 cm, de uitwendige breedte is 2,87 meter. Alleen het zuidelijke einde kon worden blootgelegd, over een lengte van maximaal 3,35 meter. De ruimte is waarschijnlijk een stuk langer geweest en bevatte ook een trap, waarvan twee treden blootgelegd konden worden. Tegen de zuidelijke wand zijn duimen in de muur aanwezig waarin houten deuren hebben gehangen.

Vanuit deze ruimte leidt een trapje in westelijke richting, naar een korte gang. Boven aan de trap zijn weer duimen in de muur, waarin een deur heeft gehangen. De gang is 5 meter lang en heeft in de zuidelijke wand drie schietgaten. Tevens zijn gewelfaanzetten aanwezig.

Na 5 meter is er een haakse hoek naar de eigenlijke galerij. Vanwege een aanwezige

Overzicht van de werkputten 1 t/m 5 in het onderzoeksgebied.

gasleiding kon de sleuf niet zodanig uitgebreid worden, dat de gehele breedte van deze galerij bloot kwam te liggen. De galerij is inwendig minimaal 2,25 meter breed en uitwendig iets meer dan 5 meter. Ook hier zijn nog gewelfaanzetten zichtbaar. De ingang van de galerij heeft duimen van de deur. De buitenmuur van de galerij, aan de grachtzijde, is tot een diepte van 3,50 meter +NAP afgebroken. Dat is ruim 3,15 meter onder het maaiveld.

De genoemde trap gaf ook toegang tot een andere galerij, in noordelijke richting. Deze galerij lag echter net buiten het bereik van de ontgraving. Wel werd de buitenste hoekconstructie (knikpunt) van de galerij gevonden. Deze as tot een diepte van 3,40 meter +NAP gesloopt (3,25 meter onder maaiveld).

Het oorspronkelijke vloerpeil, met nog een dunne laag specie, ligt op 2,40 +NAP. Bij het uitgraven van het inwendige werd last van grondwater ondervonden, zodat voortijdig gestopt moest worden. Alle muren zijn opgebouwd uit zeer harde rode bakstenen, formaat $4\frac{1}{2} \times 10\frac{1}{2} \times 22-23$ cm, in harde witte kalkspecie.

Sleuf 2

Deze sleuf werd ten zuiden van sleuf 1 aangelegd, tegen de rand van het grasveld, om het zuidelijke verloop van de galerij te onderzoeken. De sleuf was 4 x 7 meter groot.

Detail van muurwerk in proefsleuf 1.

Detail van muurwerk in proefsleuf 1: de trappen.

Op een diepte van 2,70 meter onder het maaiveld werd een uitbraakspoor van een muur gevonden. Op 3 meter diepte werd een fragment van vast metselwerk zichtbaar: waarschijnlijk de muurkant van de inwendige gang.

Vanwege de zeer losse grond stortten de kuilwanden vrijwel direct in. Het was daardoor niet mogelijk om deze kuil groter te maken, zonder ook de verharde bestrating te verwijderen.

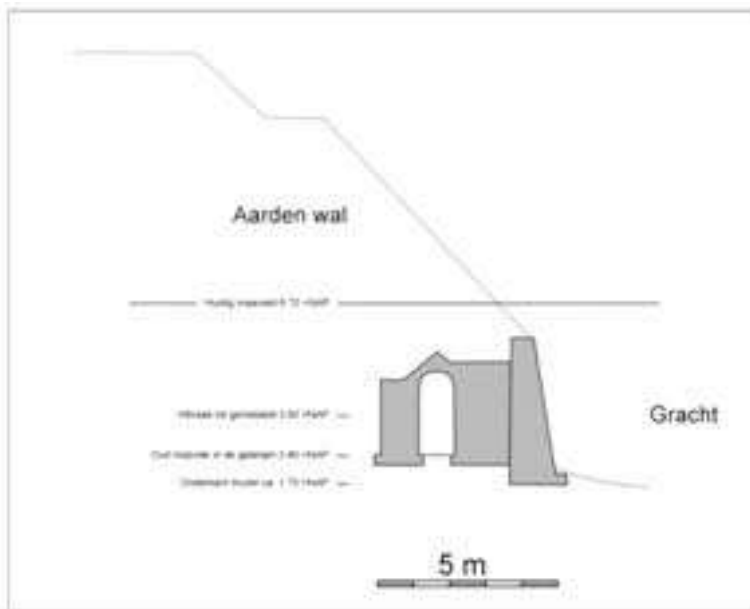
Sleuven 3 en 4

Beide sleuven werden met enkele meters tussenruimte aan de zuidkant van het grasveld aangelegd en waren ruim 4 x 7 meter groot.

De bovenste 60 cm bestaat uit teelaarde. Daaronder bevindt zich een homogeen pakket van zeer los, gelaagd geel en grijs zand. Er werd verdiept tot 2,70 meter onder maaiveld (ongeveer 4 meter +NAP), waar enig baksteenpuin zichtbaar werd, op een diepte van 3,30 meter bevindt zich metselwerk.

Ook hier stortten de kuilwanden vrijwel direct in.

Sleuf 4 gaf hetzelfde beeld als gleuf 3. Daar werd op 3 meter onder het maaiveld (3,70 meter +NAP) vast metselwerk gevonden. Helaas was het niet mogelijk om randen

Doorsnede door de galerij, op basis van tekeningen in OPV B137 en de opgraving.

van het muurwerk te vinden, omdat de kuilwanden niet stabiel waren.

Sleuf 5

Deze sleuf was gepositioneerd in de zuidoostelijke hoek van de voormalige binnentuin, waar een verharding van gewapend betonplaten lag. De plaats is van belang omdat daar de ondergrondse parkeerkelder gepland is. Vier betonplaten werden verwijderd. De sleuf werd aangelegd om het zuidelijke verloop van de galerij, zoals in sleuf 1, te volgen.

De opbouw van de grond was precies zoals in de andere sleuven. Op een diepte van 3 meter onder het maaiveld was alleen een concentratie van baksteenpuin zichtbaar. Op een diepte van 3,30 meter werd enig vast muurwerk gevonden. Dit kon niet verder worden blootgelegd vanwege de instortende kuilranden. De indruk bestaat dat hier ook het inwendige van de gang werd gevonden. Op deze diepte bevond zich ook grondwater, vergelijkbaar met sleuf 1.

Interpretatie

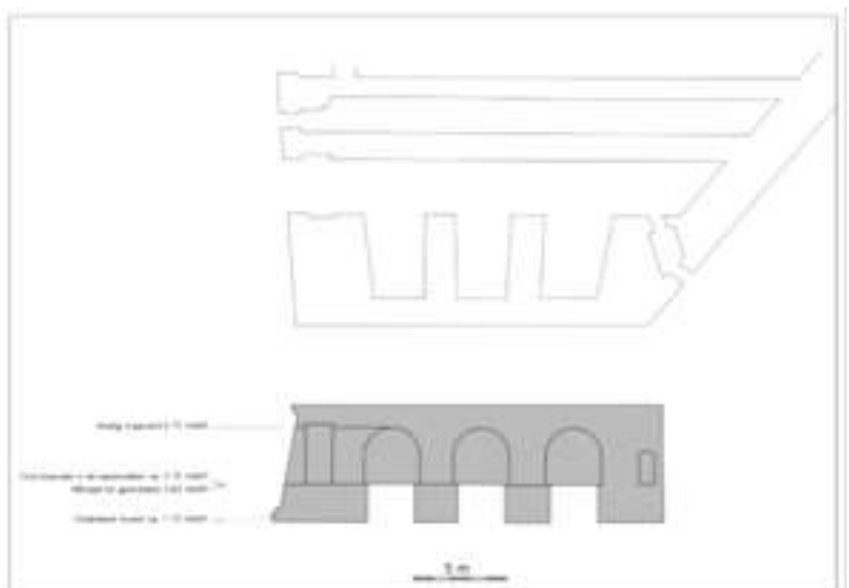
Omdat het inventariserend onderzoek binnen de vooraf geraamde uren uitgevoerd moest worden, en omdat uitbreiding van de sleuven tot grotere werkputten alleen maar mogelijk zou zijn met groter materieel, werd het onderzoek na de vijfde sleuf beëindigd.

De gevonden sporen zijn inderdaad resten van de onderaardse vestingwerken uit de 18^e eeuw. Het gaat om de hoekconstructie tussen twee bijna haaks op elkaar staande galerijen, met bijbehorende trap naar de bovenkant van de vesting. Het maaiveld lag toen enkele meters hoger dan tegenwoordig.

De plaats van de hoek week ruim 4 meter af van de bestaande reconstructie, gemaakt op basis van de vestingkaart uit 1751. Dat is niet veel voor een kaart die van west naar oost bijna 2 kilometer beslaat. Dat betekent dat de vestingwerken ongeveer 4 meter opschuiven in noordwestelijke richting ten opzichte van de eerdere reconstructie.

Het muurwerk van de trappartij is het beste bewaard. De gang naar de galerij heeft muren die, gerekend vanaf het oorspronkelijke vloerpeil, nog ruim 2 meter in hoogte bewaard zijn. De galerijen zelf zijn echter dieper uitgebroken. Dit muurwerk ligt gemiddeld 3 meter onder het huidige maaiveld. Met behulp van tekeningen in het Nationaal Archief werden de doorsneden van de vestingwerken gereconstrueerd en gerelateerd aan de opgravinggegevens.

Gemiddeld zijn de gangen van de galerij tot de halve hoogte afgebroken. Gerekend vanaf het vloerpeil van de galerij zijn de galerijmuren nog tot een hoogte van ongeveer 1,20 meter bewaard. Het muurwerk is tot ongeveer 1,70

Plattegrond en lengtedoorsnede over de kazemat in de flank van het ravelijn.

meter (+NAP) in de ondergrond gefundeerd en bestaat uit brede voeten, waartegen de grachtbodem aansluit. Dat betekent dat de totale hoogte van het nog aanwezige muurwerk 1,90 meter is.

In de sleuven 2 en 5 werden eveneens resten van de galerij gevonden. Ze lagen globaal op dezelfde diepte, maar konden niet verder worden blootgelegd.

In de sleuven 3 en 4 werden resten van het ravelijn gevonden. Ook deze muren waren tot ongeveer 3 meter onder het maaiveld afgebroken. De proefsleuven waren echter te beperkt van omvang om vast te stellen welk deel van het ravelijn precies aangesneden werd.

Ook van dit onderdeel werden de doorsneden gereconstrueerd.

Het aangetroffen metselwerk in de sleuven 3 en 4 lag iets lager dan het toenmalige loopvlak in het ravelijn. Het geheel was bijzonder zwaar gefundeerd: de onderzijde van het metselwerk in het ravelijn gaat tot 1,70 meter +NAP. Ook van dit onderdeel ligt dus nog ongeveer 1,90 meter hoog muurwerk in de ondergrond.

Onderzoeksvragen

Voorafgaand aan het onderzoek zijn een aantal onderzoeksvragen bepaald. Door middel van het inventariserend veldonderzoek zijn deze vragen beantwoord:

1. Zijn er nog resten aanwezig van het ravelijn en de galerij?

Ja, er zijn aanzienlijke delen van deze werken nog aanwezig, maar gedeeltelijk afgebroken. Op basis van het onderzoek kan gezegd worden dat er nog muurwerk ligt met een hoogte van gemiddeld 1,90 meter.

2. Liggen deze resten op de voorspelde plaats?

De galerij ligt 4 meter noordwestelijker dan op basis van de oude kaarten voorspeld. De flank van het ravelijn zal overeenkomstig 4 meter in noordwestelijke richting opschuiven ten opzichte van de eerder gemaakte reconstructie.

3. In welke toestand bevinden de resten zich?

Van de vestingwerken zijn de bovenste helften gesloopt. De gewelven en delen van het opgaande muurwerk werden in 1869 verwijderd. Gerekend vanaf het toenmalige loopvlak in de galerij, is ongeveer 1,20 meter in hoogte bewaard gebleven. Dat is bijna de helft van de volledige hoogte tot onderkant gewelf. Alleen van de trappartij en het begin van de gang zijn de muren hoger bewaard gebleven.

Vanwege de beperkingen van het onderzoek konden de kazematten van het ravelijn niet goed worden onderzocht. Waarschijnlijk zijn daar de muren tot iets onder het oorspronkelijke vloerpeil afgebroken, zodat alleen de funderingen restten.

4. Op welke diepte liggen de resten?

De meeste resten liggen met hun bovenzijde ongeveer 3 meter onder het maaiveld. Dat is gemiddeld op 3,60 meter +NAP. De onderkanten van de muren liggen ongeveer op 1,70 meter +NAP. Er is dus nog muurwerk met een hoogte van ongeveer 1,90 meter in de grond aanwezig.

Besluit

Het onderzoek heeft (voor zover het is uitgevoerd) opnieuw laten zien dat er nog aanzienlijke resten van de vesting Bergen op Zoom onder de grond verborgen liggen. De afbraak is zoals op andere plaatsen in de stad, zeer onregelmatig gebeurd.

De resten zijn bijzonder vanwege het feit dat veel onderdelen van de vesting in het verleden vrijwel helemaal gesloopt zijn. Het muurwerk is nog in goede staat en geeft een indruk van de gecompliceerde gangenstructuur onder de stad. Het gedeelte wat hoger bewaard is (de trappartij als verbinding tussen twee stukken galerij) is nog op geen enkele andere plaats in de stad aangetroffen.

Later dit jaar zal waarschijnlijk nog een stukje van de galerij beter blootgelegd worden. Na de sloop van busremise komen ook het lunet en de onderaardse gang nog aan de beurt.

BOEKENNIEUWS

Verhalen uit de fles. 700 jaar Vlissingen. De ontwikkeling van een havenstad door archeologische vondsten verteld

Bernard Meijlink, Bram Silkens, Nina Linde Jaspers

Vlissingen, heel vroeger Flessinghe, kreeg in het verleden de bijnaam de "Fles". De fles siert het wapen van deze stad met haar turbulente geschiedenis. Verschillende archeologische opgravingen brengen verhalen weer aan het licht en geven een opvallend beeld van vergeten gebouwen, mensen en hun gewoonten.

Met behulp van fraai getekende reconstructies kijken we weer even naar hoeken van Vlissingen, zoals deze er in de Late Middeleeuwen en in de eeuwen erna bijliggen.

Bijzondere vondsten, maar ook de vondsten met een alledaags karakter dragen elke keer een verhaal met zich mee. Ze vertellen over oorlogsvoering en handel, over ambacht of beroep, maar ook over hygiëne en kinderspelletjes. Aansprekend zijn ook de resultaten van het skeletonderzoek. De vele onderzochte Vlissingse graven leren ons hoe oud de Vlissinger in de Late Middeleeuwen werd, ...en hoe lang.

"Verhalen uit de Fles" vormt een bloemlezing van de meest opvallende verhalen uit de archeologische onderzoeken in Vlissingen.

€ 16,00

ISBN 978 908 248 44 03

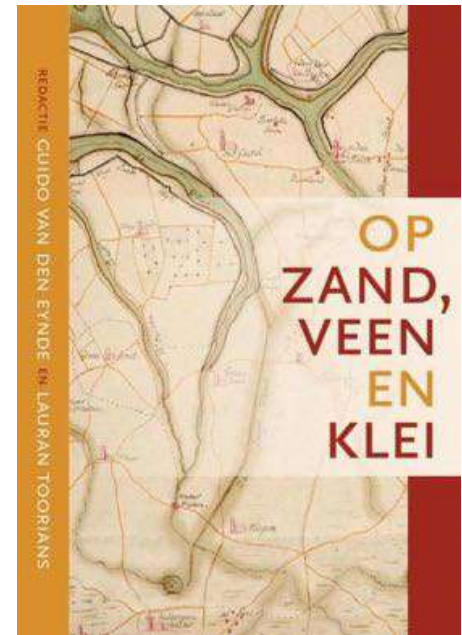
Op zand, veen en klei

Lauran Toorians

De historische geografie en de geschiedenis van het gebied tussen de mondingen van de Maas en de Schelde vormen het onderzoeksgebied van Karel Leenders. Specialisten uit verschillende disciplines haken aan bij zijn interesses: historische geografie, cartografie, geschiedenis, archeologie, erfgoedzorg, ecologisch erfgoed en naamkunde. De artikelen bieden een nieuwe kijk op de occupatiegeschiedenis in de delta, op de archeologie van de haven van Bergen op Zoom en van het kasteel van Breda, de omgang met oude en nieuwe kaarten als bronnen voor de historisch geograaf en de omgang met erfgoed in het landschap.

€ 35,00

ISBN 978 908 704 59 13

Antwerpen

Diverse onderzoeksrapportages

De dienst archeologie van de stad Antwerpen heeft een jaarboek gepubliceerd over het archeologisch onderzoek in 2013 en 2014. Het jaaroverzicht brengt een mix van eigen onderzoek en extern uitbestede archeologische projecten. Het onderzoek op een dertigtal sites toont eens te meer de rijkdom en veelzijdigheid van het Antwerpse bodemarchief.

Deze en andere publicaties zijn integraal beschikbaar via:

www.antwerpen.be/nl/overzicht/archeologie/opgravings-en-onderzoeksresultaten

VOOR UW AGENDA

Leiden, permanente expositie

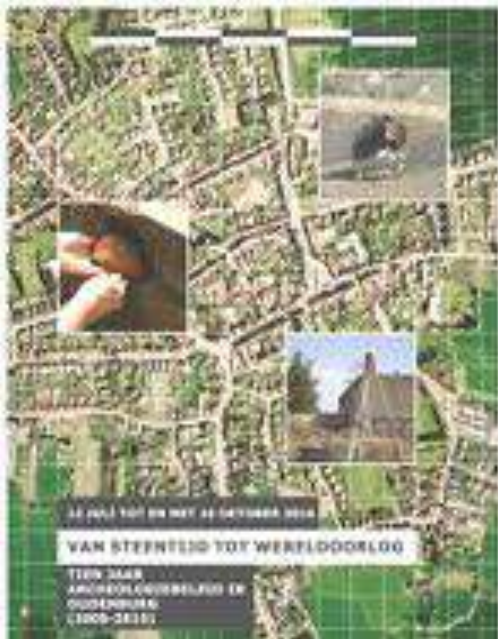
Archeologie uit je achtertuin

De presentatie archeologie uit je achtertuin bestaat uit een tien meter lange ladenkast met daarin de meest uiteenlopende archeologische vondsten uit meer dan 120 Nederlandse gemeenten. Uit elke gemeente is één object te zien. De ladenkast bevindt zich op de vaste tentoonstelling Archeologie van Nederland. De komende jaren zal de kast verder worden gevuld, tot er van elk van de 390 Nederlandse gemeentes een voorwerp in te vinden is.

Online zijn alle objecten te vinden op een kaart via www.archeologieuitjeachtertuin.nl

Oudenburg, t/m 23 oktober 2016

Van steentijd tot wereldoorlog. Tien jaar archeologiebeleid in oudenburg (2005-2015)

Iedereen weet dat Oudenburg een schat aan bodemvondsten bezit. Nu worden de belangrijkste opgravingen van het laatste decennium uitgelicht in een eigentijds kader. Vondsten maar ook foto's en tekeningen, maquettes en films en zelfs een heus schilderij brengen de Oudenburgse ondergrond tot leven. Ze vullen de al bekende rijke historie aan en brengen nieuwe gegevens over het

verleden van Oudenburg. En dit niet alleen voor de Romeinse periode waarvoor Oudenburg zo bekend is, maar ook voor de prehistorie, de Middeleeuwen en meer recente tijden.

Info: www.ram-oudenburg.be

Leiden, 18 november 2016 t/m 17 april 2017

Koninginnen van de Nijl

Koninginnen van de Nijl vertelt het bijzondere verhaal van de vrouwen van de Egyptische farao's. Beroemde Egyptische koninginnen als Ahmose Nefertati, Hatsjepsot, Teje, Nefertiti en Nefertari hadden grote politieke invloed, maar ze waren tegelijkertijd ook echtgenote. Te zien zijn ruim driehonderdvijftig topstukken, zoals zeldzame beelden, prachtige juwelen en luxe gebruiksvoorwerpen. Het grootste deel van de voorwerpen komt uit de collectie van het Museo Egizio in Turijn, het op één na grootste Egyptische museum ter wereld.

De tentoonstelling gaat specifiek over de koninginnen uit de periode 1500-1000 v Chr., die bekend staat als het 'Nieuwe Rijk'. Het oude Egypte bereikte toen het hoogtepunt van zijn macht.

Eveneens in het najaar heropent na een grootschalige renovatie in het RMO de vaste tentoonstelling over Egypte.

Info: www.rmo.nl

Nijmegen, 2 september t/m 15 januari 2017
Gezichten van de Limes, de Romeinse rijksgrens in Nederland

Museum Het Valkhof vertelt in deze kleinschalige expositie het verhaal van het ontstaan en de ontwikkeling van de Limes, de grens van het Romeinse Rijk in Nederland.

Naast een uniek gereconstrueerd satellietbeeld van de Limes, zal een groot aantal helmen en helmfragmenten, gevonden langs de Limes in Nederland, te zien zijn. Het gaat om zo'n 30 min of meer complete helmen van infanterie en cavalerie en ca 25 bijzondere fragmenten.

Het satellietbeeld toont de oude loop van de rivieren en de vegetatie, op basis van de huidige wetenschappelijke kennis daarover. Ook de bekende locaties van forten en civiele nederzettingen verschijnen op de kaart.

De tentoonstelling valt deels samen met de grote expositie *Gladiatoren, helden van het Colosseum* (1 oktober 2016 t/m 5 maart 2017). Beide tentoonstellingen versterken elkaar omdat het thema Gladiatoren nauw verweven is met het Romeinse leger.

Info: www.museumhetvalkhof.nl

EXCURSIE SIDS

Op zaterdag 22 oktober organiseert SIDS weer een archeologische excursie. De bestemming blijft nog even een verrassing, maar het zal een zeer interessant en dagvullend programma worden.

We vertrekken rond 7.30 uur met de bus vanuit Bergen op Zoom en we worden rond 18.00 uur terug verwacht. Zoals u inmiddels van ons gewend bent, wordt er voor de inwendige mens gezorgd.

De kosten bedragen € 15,00 voor donateurs en € 25,00 voor genodigden/partners (niet-donateurs).

Aanmelden kan vóór 25 september bij onze SIDS penningmeester Frans Heezius: fheezius@home.nl of tel. 0164-243075. Ook voor eventuele vragen kunt u bij hem terecht.

COLOFON

Nieuwsbrief Archeologie en Monumenten Bergen op Zoom is een uitgave van de **Stichting In den Scherminckel** te Bergen op Zoom.

Redactie-adres

scherminckel@home.nl
Pater Dehonlaan 150, 4615DB Bergen op Zoom

Bestuur SIDS

Stephan Asselbergs (voorzitter)
Elvira Adriaansen (secretaris)
Frans Heezius (penningmeester/ledenadministr.)
Bas Schot
-vacature-
scherminckel@home.nl
www.scherminckel.nl
www.facebook.com/Scherminckel

Adres Gemeentelijk Archeologisch Depot:
Wassenaarstraat 59, 4611 BT Bergen op Zoom,
tel. 0164 – 247138

© Copyright 2016

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de Stichting In den Scherminckel